

ҚАДИМГИ ЧОЧ ШАҲАР МАДАНИЯТИГА БИР НАЗАР

АЛИМОВ ЗУХРИДДИН

Катта илмий ходим-изланувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада археологик ҳамда ёзма манбалардаги маълумотларга асосланиб Тошкент воҳасида шаҳар маданиятининг вужудга келиши ва ривож кўриб чиқилган. Хусусан, Чоч воҳасининг қадимги тарихига назар ташланиб, воҳада антик даврдаёқ шаҳар маданияти шаклланганлиги, дастлабки зироаткорлар ва деҳқонларнинг манзилгоҳлари, бу ерда яшаган аҳолининг этник таркиби, Чоч воҳаси шаҳарларининг қадимги юнон, хитой ва араб манбаларида ёритилиши, шаҳарларнинг тарихий топографиясига оид маълумотлар таҳлил этилган. Шундай қилиб, топилмалар Чочда илк ўрта асрлар даврида шаҳар маданияти худди бутун Марказий Осиё ҳудудидаги каби юқори даражада бўлганлигидан далолат беради.

Таянч сўз ва иборалар: Чоч, Ғарбий Тяньшань, Чотқол, Курама тоғлари, Қанқа, Киндиктепа, Кулата, Далварзинтепа, Қовунчитепа, Шош, Шошкент, Мадина т аш-Шош, Бинкат, Бургулик, Яксарт, Страбон, Дионисий Перигет, Сугдиёна, Оҳангарон, Чирчиқ, Яксарт орти Антиохияси, Катта Хан сулоласи, Юни, Юйничен, Шопур I, Кабайи Зардушт, Мингўрик, Жабгукат, Хотункат, Илоқ, Араб халифалиги, Истахрий, Абулқосим ибн Ҳавқал

Аннотация. В данной статье рассмотрен вопрос возникновения и развития городской цивилизации в Ташкентском оазисе на основе археологических и письменных источников. В статье, где речь идет о древней истории оазиса «Чач», проанализированы сведения о том, что урбанизация на территории Ташкента началась еще в античные времена, что города оазиса «Чач» освящены в древнегреческих, китайских и арабских источниках. В статье также даны сведения об исторической топографии городов, этническом составе населения данного региона, сельском хозяйстве и адресах первых крестьян. В целом, находки свидетельствуют о высоком уровне развития городской цивилизации в «Чаче» в начале Средневековья, как и на всей территории Центральной Азии.

Опорные слова и выражения: Чач, Западный Тяньшань, Чаткал, горы «Курама», Канка, Киндиктепе, Кулата, Далварзинтепе, Ковунчитепа, Шаш, Шашкент, Мадина т аш-Шаш, Бинкат, Бургулик, Яксарт, Страбон, Дионисий Перигет, Согдиана, Ахангаран, Чирчик, Антиохия Заяксартя, Династия Большого Хана, Юни, Юйничен, Шапур I, Кабайи Зардушт, Мингурик, Жабгукат, Хатункат, Илак, Арабский халифат, Истахри, Абулькасым ибн Хаукал.

Abstract: In this article the question of the origin and development of urban civilization in the Tashkent oasis on the basis of archaeological and written sources. The article, which refers to the ancient history of the oasis "Chach", analyzed information that the urbanization of the territory of Tashkent started in ancient times that the city oasis "Chach" sanctified in Greek, Chinese and Arab sources. The article also provides information about the historical topography of the city, the ethnic composition of the region, agriculture and address of the first farmers. Overall, the findings indicate a high level of urban civilization in the 'Chach' in the early Middle Ages, as well as throughout Central Asia.

Keywords and expressions: Chach, West Tyanshan, Chatkal mountain "Kurama," Kanka, Kindiktepe, Kulata, Dalvarzintepa, Kovunchitepe, Shash, Shashkent, Madinat al-Shash, Binkat, Burgulik, Yaksart, Strabo, Dionysius Periget, Sogdiana, Akhangaran, Chirchik, Antioch Zayaksartya, the Grand Khan Dynasty, Yuni, Yuynichen, Shapur I, Cabaye Zardush, Mingurik, Zhabgukat, Hatunkat, Ilac, the Arab Caliphate, Istahri, Abulkasym ibn Haukal.

Қадимги Туроннинг иккинчи йирик сув манбаи ҳисобланган Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида шаклланган Чоч — қадимда Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларидаги йирик мулклардан бири бўлган. Чирчиқ ва Охангарон воҳасидаги унумдор ерларни ўз ичига олган Тошкент воҳаси унинг маркази эди. Бу воҳа уч томондан, шимоли-ғарб, шарқ ва жануб томондан Ғарбий Тяньшань, Чотқол ва Курама тоғлари билан ўралган.

Чочнинг тоғлари турли қимматбаҳо маъданларга бой бўлиши билан бирга чорвачиликнинг ривож учун ҳам қулай эди.

Географик жиҳатдан Чоч Марказий Осиё халқларининг савдо-иқтисодий ва маданий-этник чорраҳасидаги қулай жойда жойлашган бўлиб, бу ҳудуд зироаткор элатлар ва кўчманчи қабилалар яшайдиган даштлари яқинидаги фаол алоқалар зонаси эди. Иккинчи томондан, Чотқол, Курама ва Қорамозор

тоғларидан казиб олинадиган маъданларнинг, аввало, қимматбаҳо тошларнинг кўплиги ҳам воҳага хос хусусият эди. Чунончи, олтин, кумуш ва феруза Чочнинг Шарқ ва Европа мамлакатларига чиқазадиган асосий хомашёси ҳисобланган.

Тошкент воҳасида антик даврдаёқ шаҳар маданияти шаклланиб, Қанқа, Киндиктепа, Кулота, Далварзинтепа, Қовунчитепа ва бошқа ўндан ортиқ шаҳарлар ўз даврида маданий-иқтисодий марказлар ҳисобланган. Ўрта асрлар даврида воҳада шаҳарлар сони бир неча баробар ўсиб, уларнинг иқтисодий имкониятлари кучаяди.

Бизгача етиб келган ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Тошкентнинг энг қадимги номи “Чоч” бўлган. Араб алифбосида “ч” ҳарфининг йўқлиги боисидан арабий ва форсий асарларда у “Шош” деб юритилган. Илк ўрта асрларда у Чоч, Шош, Шошкент, Мадинат аш-Шош, Бинкат деб номланган.

Чоч воҳасининг қадимги тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда дастлабки зироаткорлар тахминан бундан уч минг йил илгари пайдо бўлган. Милоддан аввалги IX–VII асрларда ҳозирги Туябўғиз сув омбори ўрнида илк деҳқонларнинг манзилгоҳлари мавжуд эди. Уларнинг моддий маданияти Бургулик (Бурганлик) сой бўйидан илк маротаба аниқланиб, шу ном остидаги маданият сифатида фанга киритилган.

Илк ёзма манбалар Сирдарё–Яксарт хавзасини деҳқончилик аҳолиси ва кўчманчилар ўртасидаги чегара сифатида изоҳлайди. Страбоннинг маълумот беришича, Яксарт суғдийлар ва кўчманчиларни ажратиб туради. Дионисий Перигет эса Суғдиёна ортида Яксарт оқими бўйлаб саклар жойлашганлиги ҳақида ёзади.

Милоддан аввалги I мингйиллик Тошкент воҳасидаги кўчманчи аҳоли ҳақида маълумотларга эга бўлсак-да, Охангарон ва Чирчиқ воҳаларида Бургулик маданияти мисолида ўтроқлашган чорвадорлар масканлари кузатилади. Бу маданиятга оид тураржойлар ертўла ва ярим ертўлалардан иборат бўлса, моддий маданият буюмлари қўлда ишланган

сопол идишлар, бронза меҳнат куроллари, жанговар куроллар ва тақинчоқлардан иборат¹. Уларнинг моддий маданияти ғарбда Сирдарёнинг чап қирғоғи, шарқда Етгисув, Олтой ва Сибиргача бўлган худудлардаги маданият билан ўхшашлик топади.

Бургулик маданиятининг сўнгги босқичида Тошкент воҳасининг жануби-ғарбидаги ярим ертўлалар ўрнида мустаҳкам қалъа ва қалъа деворларига эга бўлган шаҳар қад кўтаради. Ушбу кўҳна шаҳарнинг деворлари ва миноралари квадрат шаклидаги ғиштлар ва пахсалардан бунёд этилади. Кўҳна шаҳарнинг режавий тузилиши, муҳофаа иншоотлари услублари ва бу қатламдан топилган сопол буюмлар қадимги деҳқончилик маданиятининг Ғарб антик меъморчилиқ анъаналарини эслатади. Бундан хулоса чиқарган Ю. Ф. Буряков, ушбу кўҳна шаҳарни манбаларда эслатилган ва милоддан аввалги IV–III асрлар қалъаси Яксарт орти Антиохияси билан боғлайди².

Рим тарихчиси Плинийнинг хабар беришича, селевкийлар лашкарбошиси Милетлик Демодем (миллоддан аввалги III аср) узоқ шимоли-шарқда Сирдарёнинг ўрта оқимига томон ҳарбий юриш қилиб, ўз кўшинлари билан Сирдарё соҳилларига етган ва дарёдан ўтиб, ўнг қирғоқда шаҳар барпо қилдирган экан. Селевкийлар подшоҳи Антиох I Сотер номини улуғлаш мақсадида бу шаҳарга Яксарт орти Антиохияси, яъни Сирдарёнинг нариги томонидаги Антиохия шаҳри деган номни берган. Плинийнинг бу маълумотига суяниб фикр юритилса, Тошкент воҳасида энг қадимги шаҳарлардан бири даставвал миллоддан аввалги III асрда қад кўтариб, унинг номи Яксарт орти Антиохияси бўлган дейиш мумкин.

Бу воҳага илк шаҳарсозликни Сирдарё–Яксартнинг қуйи оқимларидан чиққан, ўзлари билан хом ғишт ва пахса қурилиши анъаналарига эга аҳоли олиб келди. Нисбатан қадимги шаҳарлардан бири Сирдарё–Яксартдан 80 км узоқликда, унинг ўнг қирғоғида бунёд этилган

¹ Дуке Х. Туябугузские поселения Бургулюкской культуры. – Т., 1982.

² Буряков Ю. Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Т., 1982.

Қанқа шаҳридир. Айрим тадқиқотчилар бу кўхна шаҳарни Тошкент вилоятининг Окқўрғон туманида деб ҳисоблайдилар. Ҳозирги Тошкент шаҳри ҳудудларида ҳам милоддан аввалги II асрга келиб, шаҳар манзилгоҳига асос солинади. Тошкент ҳудудидаги ҳалқа деворлар билан ўраб олинган Шоштепа айнан милоддан аввалги II асрга оиддир.

Археологик ва топонимик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, шаҳарсозлик тамаддуни дастлаб Тошкент воҳасининг жануби-ғарбий қисми, Оҳангарон дарёсининг Сирдарёга қуйилган қадимги ўзани ва Чирчиқ дарёсининг Қорасув ва Салор каби тармоқлари этакларида шаклланган ва кенгайиб борган.

Хитой манбаларидан “Катта Хан сулоласи тарихи” маълумотларига кўра, Тошкент воҳаси Юни ёки Юйничен номи остида тилга олинади. Йоша (Яксарт) дарёси бўйидаги бу мулк ярим кўчманчи Қанғ иттифоқининг бешта кичик мулки таркибида бўлган. Қанғ таркибида Юни кўплаб мустаҳкамланган қишлоқлари ва шаҳарлари бўлган урбанизациялашган мулклардан бири ҳисобланган.

Қанқа номи билан машғур кўхна шаҳарнинг энг қадимги асоси – майдони 6,5 гектар бўлган қалъаси эллинистик дунёда машҳур эллинистик ҳарбий қурилиш услублари асосида бунёд этилган. Мустаҳкам қалъа деворлари табиий пойдевор (фундамент) устига тўғри бурчакли хом ғишт ва пахсадан қад кўтарган. Қанқанинг режавий тузилиши, химоя иншоотлари милоддан аввалги IV–III аср Ўрта Осиёнинг Бактриядан Хоразмгача бўлган деҳқончилик маданиятларининг эллинистик меъморчилигини эслатади¹. Аммо, эллинистик анъаналарнинг таъсири Чочда узоқ чўзилмаган ва мустаҳкам асосларга эга эмас эди.

Тошкент воҳасининг Қанғ таркибида бўлиши ички иқтисодий алоқаларнинг ривожланишига туртки бўлган бўлса, унинг қарвон савдо йўллари туташган жойда жойлашганлиги урбанизация жараёнларининг ривож учун катта аҳамиятга эга бўлди. Бу йўл

Хитой ва Шарқий Туркистондан Ўрта Осиё воҳалари орқали Яқин Шарқ, Кавказ, Жанубий ва Шарқий Европага олиб борган. Илк босқичларда асосий трассалар Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларида шаклланган бўлса-да, айтилган вақтда, ўша илк шаклланган даврдан бошлаб, савдо йўлининг тармоқларидан бири Сирдарё орқали ўтган. Бу йўллар маданиятлар алмашинуви ва иқтисодий алоқаларда катта аҳамиятга эга бўлиб, бу ҳолатни Тошкент воҳасидаги урбанизация жараёнларида ҳам кузатишимиз мумкин.

Урбанизациянинг илк босқичларида Юни мулкининг нисбатан йирик илк шаҳарлари – Қанқа, Шоҳруҳия қабилар бунёд этилади. Юни мулкининг пойтахти Юйничен шаҳрини айрим тадқиқотчилар ҳозирги Тошкент ўрнида жойлаштирсалар, айримлари Йоша-Яксарт воҳасидаги Қанқа ўрнида деб биладилар². Фикримизча, иккинчи тахмин тўғри бўлиши мумкин. Чунки ёзма манбалар ҳам бу даврга оид шу ҳудудлардаги ягона шаҳар маркази ҳақида маълумотлар беради. Айнан милоддан аввалги I асрдан бошлаб, бу кўхна шаҳар кенгайиб боради ва Қовунчи маданияти даврига келиб, майдони 150 гектарга етади.

Қанқа Бактрия ва Суғднинг шаҳарлари каби, чунончи, қуйи ва ўрта Сирдарё ҳавзасидаги энг йирик шаҳарлардан бири эди. Айрим тадқиқотчилар Қанқани Қанғ ҳукмдорларининг қишки қароргоҳи бўлган деб ҳисоблайдилар. Хан сулоласи Хитой солномалари маълумот беришича, “Қанғ ҳукмдори Қанқага тез-тез ташриф буюришдан мамнун бўлган”.

Сосонийлар даври манбаларида Тошкент воҳаси Чоч (Чочистон) номи билан тилга олинади. Бу воҳа кўп қиррали иқтисодиёт ва урбанизация жараёнларининг ривож учун қулай ҳудуд ҳисобланган. Шу билан бирга муҳим савдо-иқтисодий алоқалар ва этник кўчишлар чорраҳасида жойлашган.

Чоч ҳақидаги илк ёзма маълумотлар Қанғ давлати ва ундан мустақил давлатлар ажра-

¹ Филанович М. И. Зарождение и развитие города и городской культуры Ташкента. –Т., 1983. –С.35, 174–176.

² Буряков Ю. Ф. Чач в свете новых письменных и археологических источников // Қадимги Ўрта Осиё тарихидан лавҳалар. – Т., 2008. 104-б.

либ чиқиши даврига тўғри келади. Чоч (с'с) атамаси дастлаб II–III аср биринчи ярмига оид Чимкент яқинидаги Култепа шаҳри харобасидан топилган пишган ғиштга суғдий ёзувда ва 262 йилга оид Сосоний подшоси Шопур I нинг “Кабайи Зардушт” битигида учрайди. Унда Чоч мулки Суғд ва Чочистон тоғлари қадарлиги таъкидланади¹. Уралдаги Кечево қишлоғидан топилган III–IV асрларга оид идишда ҳам суғдий ёзувда “Чоч халқига тегишли...буюмлардан” деб битилган. Ёдгорлик эса Чочдан бўлган хионий ҳукмдорига тааллуқлидир². Сосоний ҳукмдори Хурмузд IV бошқарувининг 6-йили (584–585 йиллар)га оид кумуш драҳмаларида, VI–VIII асрларга мансуб Турк хоқонлиги даври воҳа ҳукмдорларининг турк-суғд намунасидаги тангаларида ҳамда Қанқа шаҳри харобасидан топилган сопол идишдаги турк руний битигида³ ҳам Чоч атамаси учрайди.

Тошкент воҳасининг урбанизация жараёнларига энг кўп эътибор қаратган археолог олим Ю. Ф. Буряков ўзининг узок йиллик изланишлари давомида воҳадаги шаҳар маданиятининг ривожланиб боришини 5 та босқичга ажратади. Жумладан, у VI аср ўрталаридан то VIII аср ўрталаригача бўлган давр билан белгиланувчи Мингўрик босқичида воҳада шаҳар маданияти ўзининг энг юқори чўққисига чиққанини эътироф этади. Ҳақиқатан ҳам, Чочда бу даврга оид жами 293 та манзилгоҳ (шулардан 32 таси шаҳар) археологлар томонидан қайд этилган бўлиб, бу аввалги даврларга нисбатан шаҳарларнинг сони 2,5 баробарга кўпайганини кўрсатади⁴.

¹ Буряков Ю. Ф. К истории раннесредневекового Чача // Ўзбекистон тарихи, 2002, № 3. – С. 11.

² Исхаков М., Камолиддин Ш. С., Бабаяров Г. Заметки по истории нумизматики раннесредневекового Чача (III–VIII вв.) // Серия «Рабочие документы ИФЕАК». Вып. 26. – Т., 2007. – С. 9.

³ Буряков Ю. Ф. К истории раннесредневекового Чача // История Узбекистана. 2002, № 3. – С. 11.

⁴ Буряков Ю. Ф. Динамическая и статистическая модель процесса урбанизации по материалам Ташкентского оазиса // Аскарлов А. А., Буряков Ю. Ф., Квирквелия О. Р., Радзилиловский В. В. Теоретические и

Шаҳар маданиятидаги бу тарздаги кескин ўзгариш қандай омиллар билан боғлиқ эди, деган савол ўйлашимизча, ҳаммасидан муҳим бўлиб, нима сабабдан VI–VIII асрлардан аввал ҳам, кейин ҳам воҳада шаҳарларнинг бунчалик юксак даражадаги ўсиши бошқа кузатилмади? Бу каби саволлар узок вақтдан бери мутахассисларнинг диққатини тортди келатгани учун ҳам унга ҳар ким ўзича жавоб беришга ҳаракат қилган. Улар орасида қулай географик жойлашув, дашт ҳудудларига яқинлиги туфайли савдо ва иқтисодий алоқаларнинг жадаллашуви, Буюк ипак йўли тармоқларидан бирининг шу ердан ўтиши ва у билан боғлиқ тарзда тижорат марказларининг вужудга келиши, тоғ-кон саноатининг юксалиши, марказлашган давлат уюшмасининг вужудга келиши, чорвадорларнинг ўтроқлашуви, ҳукмдор марказларининг айнан шу ҳудудларда жойлашуви каби қатор омиллар кўрсатилади.

Чоч воҳасида илк ўрта асрлар, яна ҳам аниқроғи, VI аср охирларида вужудга келган Жабғукат ва Хотункат шаҳарлари ҳам тадқиқотчиларнинг аниқлашларича, Турк хоқонлиги билан боғлиқ равишда қад кўтарган бўлиб, улар хоқон ва унинг аёли – хотуннинг маълум вақтларда истиқомат қилишлари учун мўлжалланган сиёсий марказлари эди. Қолаверса, баъзи тадқиқотчилар воҳанинг шимолий ҳудудларида шаҳарларнинг ўсиши ва воҳа марказининг Қанқадан араб манбаларида Мадина аш-Шош деб тилга олинувчи Мингўрик шаҳрига кўчирилишини хоқонликнинг воҳадаги ноиби – турк тудунининг Сирдарёнинг ўрта ҳавзасидаги туркий қабилалар билан алоқаларни янада кучайтиришга қаратилган фаолияти билан боғлайдилар⁵. Туркиялик санъатшунос олима Э.Эсин эса 605–819-йилларда турк тудунла-

методологические проблемы исследования в археологии. – Т.: Фан, 1988. – С. 128, 134.

⁵ Буряков Ю. Ф. Археологические материалы к этнической истории бассейна Средней Сырдарьи в древности и средневековье // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Т.: Фан, 1986. – С. 61.

рининг ўрда шахари Юнусобод Октепаси бўлган, деб ҳисоблайди.¹ Бироқ, бу соҳа мутахассислари ушбу масалада бирор-бир фикр-мулоҳазаларни билдиришмаган бўлиб, фақат ушбу ёдгорликни илк ўрта асрларда Ўрта Осиёнинг барча воҳаларига хос бўлган зодагон қасри сифатида баҳолашган². Демак, ушбу масала, қолаверса, воҳадаги яна бир туркий сулола бўлмиш Чоч Тегинларининг шаҳар марказлари қаерда жойлашганини аниқлаш кейинги муҳим вазифалардан саналади.

Хитой манбаларида ҳозирги Тошкент ўрнидаги шаҳар Ши номи билан тилга олинади. Ши даставвал Қанғ таркибига кирган бўлиб, III–VI асрнинг бошларида бу давлат кичик мулкларга бўлиниб кетгач, Ши–Чоч унча катта бўлмаган мустақил давлатга айланади.

Чоч воҳасининг қадимги ажралмас қисми ва мулки Оҳангарон водийсидаги Илоқ эди. Мустақил сиёсий уюшма сифатида Илоқ илк ўрта асрлар, яъни VII асрга оид манбаларда эслатилади. 630 йилда Чоч орқали ўтган Хитой миссионер-буддавийси Сюан-Цзяннинг маълумот беришича, Илоқда “ўз ҳарбий ғуруҳларига эга бўлган зодагонлар вакиллари кўп, улар ўзаро урушлар олиб борадилар ва асосан Турк хоқонига бўйсундилар”³. Афтидан, айнан мана шу даврдан бошлаб, Илоқдаги “ҳукмрон деҳқон”ларнинг салоҳияти иқтисодий ҳаётда, биринчи галда, олтин ва қумуш конларига сафарбар этилади. Илк ўрта асрлар Оҳангарон водийсида тоғ-кон ишларининг жадал ривожланиши шаҳарсозлик маданиятига ҳам таъсир этди.

Таъкидлаш лозимки, маъданлар казиб олишнинг кенг кўламда бўлиши Араб халифалиги учун ҳам муҳим эди. Чунки араблар Мовароуннаҳрни фатх этгач, VIII асрдаёқ

мулклардан марказий ҳокимият фойдасига махсус солиқлар жорий этилган. Қизиғи шундаки, ушбу мулклар орасида Чоч–Илоқ ва унинг қумуш конлари алоҳида солиқ тўловчи мулк сифатида ажратилган. Маълумотларга кўра, Чоч мулки 180 минг дирҳам солиқ тўлаган бўлса, унинг конлари уч марта ортиқча, 607 минг дирҳамгача солиқ тўлаган⁴. Асосий конлар Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган бўлиб, улардаги қазилмалар Илоқ тоғ-кон ҳунармандчилигининг асосини ташкил этган.

Асрлар давомида воҳадаги туркий қавмлар суғдий маданиятнинг кўп қирраларини ўзлаштириб бордилар. Бу – Чочда шаҳарсозлик, ҳунарманчилик ва ёзув маданияти анъаналарида акс этди. Улар урбанистик жараёнларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тоғолди ҳамда Парак (Чирчиқ) ва Илоқ (Оҳангарон) бўйларида Фарнқент, Зарқент, Нукент, Номданақ, Невич, Новдақ, Бинокат, Чинонқкет, Харашқент, Тункент, Тўққент каби суғдий ва Алханжас, Абрлиғ, Арбилах, Намудлиғ, Ганнаж, Йалапан, Итлиғ, Олмалиқ каби туркий шаҳар ва қишлоқлар қад ростлади⁵. Худуддаги маҳаллий меъморчилик анъаналари суғдий меъморий ечимлар билан бойиди. Чоч суғдий ва туркий маданиятларнинг ўзига хос синкретик минтақасига айланди.

IX–X асрларга оид араб географларининг асарларида Илоқнинг Чочдан мустақил сиёсий вилоят бўлганлиги нисбатан аниқроқ қузатилади. Аммо, ҳар иккала вилоят ушбу манбаларда биргаликда, ягона тарихий-маданий ва сиёсий уюшма сифатида эслатилади. Булар орасида X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган йирик араб географларидан бири Истахрийнинг маълумотлари айниқса диққатга сазовордир. Унинг таъкидлашича, Мовароуннаҳрда Чоч ва Илоқ вилоятлари мавжуд бўлиб, ҳар иккала вилоятнинг худуди 2–3 кунлик йўл ва

¹ Esin E. Orduğ (Başlangiztan Selzukulara kadar Türk Hakan şehri) // Tarih araştırmaları dergisi. Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi, 6 (10–11). – Ankara, 1972. – S. 135–215.

² Филанович М. И. Ташкент: зарождение и развитие города и городской культуры. – Т.: Фан, 1983. – С. 117–118.

³ Буряков Ю. Ф., Касымов М. Р., Ростовцев О. Р. Археологические памятники Ташкентского оазиса. – Т.: Фан, 1992. – С. 49.

⁴ Давидович Е. А. О загадочных дирхамах Мусейяби и Титрифи. Из истории монетного дела в Средней Азии IX–X вв. // Труды XXV Международного конгресса востоковедов. – М.: Наука, 1960. – С. 90.

⁵ Камолитдинов Ш. С. Древнетюркские топонимы Средней Азии. – Т., 2006. – С. 84.

“бутун Мовароуннахрда аҳоли сонига кўра бу вилоятларга тенг келадиган вилоят йўқ”. Истахрий асарининг араб тилидаги матнида берилишича, “бу вилоятларда қишлоқлар, ўзлаштирилган ерлар ва жомеъ масжидлари жуда кўп ва улар текисликда жойлашмаган, яйловлари ва чорвалари ҳам жуда кўп. Чоч ва Илоқда дарвозалари, деворлари работлари ва қалъалари бўлган шаҳарлар кўп, каналлар шаҳарлар ичидан оқиб ўтади”. Истахрий ўз асарида ҳар иккала вилоятнинг умумий чегараларини бериб, барча шаҳарларни санаб ўтади ва Туркистонда Шошдан катта вилоят йўқлигини таъкидлайди. Унинг ёзишича, “Шош ва Илоқ қўшилган бўлиб, улар ўртасида ҳеч қандай бўлиниш йўқ. Курилишлар, боғлар, бўстонлар Илоқдан то Чоч воҳасигача узлуксиз чўзилиб боради. Илоқда олтин ва қумуш конлари жойлашган”.

Орадан ярим аср ўтгач, бу минтақани яхши билган яна бир араб географи Абулқосим ибн Ҳавқал Истахрий маълумотларини деярли тўлиқ такрорлайди. Чоч ва Илоқ ҳақида гапирар экан Ибн Ҳавқал бу вилоятларда бой шаҳарлар кўплигини таъкидлайди.

Минтақада суғорма деҳқончилик, чорвачилик ва тоғолди ҳудуди хўжалиги деярли бир даврда, бир хил даражада ривожланган. Шу боис ҳам четга маҳсулот чиқариш ва четдан маҳсулот келтириш минтақа иқтисодий тараққиётини шакллантирган. Эфталий даврида Чоч ва Илоқ шаҳарлари стратегик шаҳарлар бўлиб, давлат миқёсида металл хомашёсидан қурол-аслаҳалар ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилган¹. Бу даврда Чочда ҳам товон эвазига келтирилган сосонийларнинг қумуш тангалари асосий муомала воситаси бўлганлиги кузатилади.

Чоч–Илоқнинг шаҳар маданияти ривож, асосан, тоғ-кон металлургияси ишлаб чиқариши билан боғланади. Воҳадаги шаҳарларнинг нисбатан тўлиқ рўйхати ва уларнинг таснифи, шаҳар маданиятининг гуллаб-яшнаши X аср географлари томонидан (10 дан 17 тагача шаҳар марказлари) эслатилади².

Тадқиқотчилар томонидан айрим шаҳар марказлари Тункет, Абрлиғ, Намудлиғ, Қухисим қабилаарни ўрганиш бўйича махсус тадқиқотлар ўтказилган.

Айрим шаҳарлар тадқиқотчи минтақадаги кон марказлари ҳақида олинган янги маълумотлар натижасида Илоқ шаҳарсозлигини янги асосларда ўрганиш ва уни Чоч–Илоқ урбанизацияси ривожланишидаги ўрнини белгилаш имконини берди.

Тарихий манбалар ва моддий маданият буюмлари Чоч аҳолисининг мафкуравий маданияти ва диний ҳаёти ҳақида бой маълумотлар беради. Хитой манбалари ибодатхоналардаги Чоч аҳолисининг, хусусан, ҳукмдорлар ва амалдорларнинг ибодат ва топиниш маросимлари ҳақида маълумот берса, археологик манбалар уларни яна бир марта тасдиқлайди. Ўрта Осиёнинг бошқа кўпчилик тарихий-маданий вилоятларида бўлгани каби Чочда аجدодларга топиниш оловга топиниш билан боғланиб келган.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, воҳада илк шаҳарсозлик Сирдарёнинг маданий зонасида шаклланади. Бу сиёсий-иқтисодий ҳамда этномаданий алоқаларда катта аҳамият касб этади. Чирчиқ ва Оҳангароннинг ўрта оқимларида Чоч ва Илоқнинг асоси бўлган шаҳарсозлик маданияти жадал ривожланишида тоғ соҳаси билан боғлиқ ҳунармандчилик ва воҳадаги зироатчилик муҳим ўрин тутган. Илк ўрта асрлар даврига келиб Чоч мулклиги ўз тараққиётининг юқори босқичига кўтарилади, пойтахт йирик ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказига айланади. Чочнинг халқаро қарвон савдоси чорраҳасида жойлашганлиги мулкликнинг, биринчи навбатда, Шарқ мамлакатларининг ғарбий ўлкалар билан олиб бориладиган савдо-иқтисодий алоқаларда фаол иштирок этишини таъминлади.

¹ Буряков Ю. Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. – М., 1974. – С. 101–107.

² Буряков Ю. Ф. К исторической топографии средневекового Илака // СА, 1972. № 2. – С. 51–62.